

МІСЦЕ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

ПАДАЛКА Андрій Миколайович - заступник начальника Головного слідчого управління фінансових розслідувань Міністерства доходів і зборів України

УДК 343.13

Место юридической ответственности в системе процессуального статуса участников уголовного судопроизводства. Статья посвящена определению места юридической ответственности в системе процессуального статуса участников уголовного производства. Результатом, соответствующим критерию научной новизны, являются теоретические положения, которые позволят определить случаи самостоятельного восприятия элемента юридической ответственности в процессуальном статусе или отношении ее к другим элементам правового положения участников уголовного судопроизводства. Автором последовательно рассматриваются подходы к определению содержания процессуального статуса участников, исследуется место юридической ответственности среди его элементов. В конце делается вывод о том, что юридическая ответственность в положительной форме следует определять гарантией, как предусмотренное последствие за совершение уголовного процессуального правонарушения. И наоборот, наступление юридической ответственности в ретроспективной форме или положительной будет означать возникновение в процессуальном статусе лица обязанности ее воспринять за допущенные уголовные процессуальные правонарушения относительно негативного вида и права принять поощрение в отношении второй положительной разновидности за совершение общественно полезного поступка.

Ключові слова: кримінальне судочинство, юридична відповідальність, процесуальний статус, гарантії кримінального процесу, кримінальні процесуальні обов'язки, місце відповідальності в процесуальному статусі.

Процесуальний статус учасників кримінального провадження є одним із найважливіших складових системи кримінального процесу. Його правильна побудова забезпечує справедливість і ефективність кримінального процесу в цілому. Розробка збалансованої системи кримінального процесуального статусу є запорукою реалізації завдань кримінального судочинства, підвищення рівня його дієвості і статусу кримінального блоку перед громадянами. У наведених обставинах є край важливими дослідження, що направлені на належну розробку і удосконалення змісту процесуального статусу кожного суб'єкта. Метою таких розробок має бути створення системи правовідносин, у якій учасники володіють повноцінною можливістю реалізації своїх прав, захисту інтересів, забезпечити досягнення обґрунтованого рішення і не можуть спричинити шкоди нормальному ходу кримінального провадження. З огляду на це особлива увага має приділятися внутрішнім елементам процесуального статусу та їх взаємодії. Наведені положення цілком обґрунтовують актуальність дослідження цього юридичного елемента і визначення місця юридичної відповідальності в ньому, як однієї з найважливіших гарантій ефективної кримінальної процесуальної діяльності.

У науковій літературі зміст процесуального статусу учасників кримінального судочинства завжди викликав дискусії. Предметом уваги він є у дослідженнях

таких учених, як М.З. Абесалашвілі [1, с.41], О.В. Волколуп і Ю.Б. Чупілін [2, с.103], О.М. Калачова [3], С.В. Слінько [4], П.О. Смирнов [5, с.89], В.М. Тертишник [6, с.63] та ін. Незважаючи на суттєву увагу з боку дослідників, багато питань залишаються без відповідей. До цього часу недостатньо вивченими є система юридичної відповідальності у кримінальному провадженні та її місце у процесуальному статусі учасників судочинства. Тому метою цієї роботи доцільно вважати визначення місця юридичної відповідальності в системі процесуального статусу учасників кримінального провадження. Результатом, що мусить відповідати критерію наукової новизни, мають стати теоретичні положення, які дозволять визначити випадки самостійного сприйняття елементу юридичної відповідальності в процесуальному статусі або відношення її до інших елементів правового положення учасників кримінального судочинства.

Будь-який компонент механізму має виконувати свою функцію. Процесуальний статус не є виключенням цьому. Цей елемент кримінального процесу призначений визначити стан, межі і напрямки діяльності кожного окремого учасника. Для отримання повноцінного розуміння звернімось до визначення терміну «правовий статус» у юридичній науці.

Правовий статус, виходячи зі змісту правових досліджень, розуміється багатьма ученими через його структурні елементи [7, с.45; 8, с.90]. Для подальшого дослідження, що має бути направлено на визначення місця юридичної відповідальності і системи її відношення до процесуальних обов'язків, такого підходу буде недостатньо. З метою визначення сукупності компонентів певного явища, яким є, наприклад, правовий статус, доцільно визначити її головні орієнтири і місце в правовій системі держави.

Такими поняттями, що відповідають наведеним критеріям, доцільно визнати наступні положення. М.С.Кельман і О.Г.Мурашин правовим статусом називають юридично закріплене становище людини в суспільстві [9, с.51]. Академік

О.Ф. Скакун визначила правовий статус особи як систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує своє поведінку в суспільстві. У змісті підручника вчена визначає тотожність правового статусу і правового становища особи [10, с.377]. Професор С.В. Слінько під правовим статусом також розуміє юридичне закріплення становища особи в суспільстві [4, с.82].

Отже, у змісті наведених визначень вбачається головна ключова ознака, якою є «становище». Юридична закріпленість, як ознака, не викликає суттєвих проблем в її розумінні, чого не можна сказати відносно становища. Становище, на думку укладачів Великого тлумачного словника сучасної української мови, це ті чи інші обставини, умови, в яких хто, що-небудь перебуває; умови існування кого-небудь; сукупність обставин, які створюють ту чи іншу ситуацію; сукупність суспільно-політичних відносин, аспекти суспільного життя; місце, роль у суспільстві, в соціальному чи професійному середовищі, сім'ї [11, с.1384]. Важко надати універсальне і точне узагальнення, що буде охоплювати змістом всі аспекти розуміння терміну «становище». Утримуючись від цього, визначимо становище як зовнішні відносно особи обставини, що визначають її існування, юридичне закріплення яких є обов'язковою ознакою. Таке розуміння буде мати відношення і до правового статусу, і до процесуального, як прояву першого виду категорії в конкретній галузі права.

У більшості робіт загальне розуміння процесуального статусу зводиться до ієрархічної послідовності компонентів (видів), що визначають правове положення особи в цілому: загальний правовий (конституційний) статус; галузевий (спеціальний) статус; індивідуальний або статус конкретного учасника [3, с.27; 10, с.381; 4, с.82].

Загальний правовий статус включає стандартні елементи, що характеризують загальноправове становище особи у державі, який передбачений в основному Консти-

туцією України. Спеціальний статус особи як представника тієї чи іншої соціальної групи, відокремленої за певним юридично-значущим началом (родом діяльності, віком та ін.), який наділений відповідно до законів та інших нормативних актів спеціальними, додатковими, правами і обов'язками, обумовлений особливостями становища особи і потребами її функціональної спеціальної активності (студент, пенсіонер, військовослужбовець, посадова особа та ін.); є загальним для певного кола осіб [10, с.381]. Індивідуальний статус особи як індивідуума, який становить персоніфіковані права і обов'язки в їх конкретних, природних і набутих здібностях і особливостях (стать, вік, родинний стан, стан здоров'я, релігійні переконання тощо), відрізняється рухливістю: змінюється відповідно до тих змін, що відбуваються в житті людини [10, с.381]. Наведені визначення дають можливість стверджувати факт існування у кримінальному провадженні всіх трьох статусів, які послідовно покривають змістом один одного. Але інший зміст окреслюється сутністю кримінального процесу, який має свій безпосередній предмет правового регулювання і специфічні методи. Тому особливі властивості правового статусу, які є кримінальними процесуальними, будуть мати прояв у змісті спеціального і індивідуального різновидів. Спеціальний (загальний для кримінального провадження) буде характеризувати правове положення особи в залежності від їх процесуальної ролі (обвинувачений, потерпілий, прокурор тощо). Інше значення буде мати індивідуальний статус, який буде обумовлюватися індивідуальною специфікою конкретного учасника. Ці аспекти будуть визначатися специфікою поведінки, наявністю певних характеризуючих ознак.

Правовий статус у кримінальному процесі, як зазначалося, проявляється категорією «процесуальний статус». На підставі положень, що входять до змісту цього поняття, формується система кримінальних процесуальних правовідносин, визначаються всі етапи і стадії кримінального провадження. Незважаючи на високу значущість для теорії кримінального проце-

су цієї категорії, усталеного підходу до її змісту розроблено не було. Умовно зазначені підходи дослідники поділяють на три групи. Згідно з першою – правовий статус включає загальноприйняті елементи – права, свободи та обов'язки. Другу групу складають точки зору, згідно з якими, так званих, загальноприйнятих елементів статусу особи (прав, свобод і обов'язків) недостатньо для визначення його сутності, оскільки вони неповно визначають правове становище особи. Додатково до змісту цієї категорії додають законні інтереси, юридичні гарантії і відповідальність. Прихильники третього підходу виключають зі змісту правового статусу один із загальноприйнятих елементів [3, с.29]. Всі наведені підходи науковців є раціональними і мають право на існування. Дійсно можна вважати, що посадові особи не мають прав, а наділені лише правообов'язками.

Можна піддавати сумніву доцільність включення до правового статусу законних інтересів і відповідальності, зважаючи на їх службову роль відносно основних загальноприйнятих елементів. Наведене не позбавляє функціональних властивостей категорії правового статусу в кримінальному провадженні. Службові, вторинні елементи є не менш важливими щодо основних категорій. Подібне висловлення необхідно зробити відносно гарантій, відповідальності тощо, як компонентам, що забезпечують дієвість кримінального провадження. Вдале поєднання цих елементів, утворення єдиної системи є запорукою ефективного і справедливого кримінального судочинства. Для отримання якісної мисленої системи процесуального статусу вважаємо за доцільне ретельніше розглянути другий підхід, що допускає розширення правового положення учасників кримінального провадження додатковими елементами.

Загальноприйнятими складовими правового статусу є права, свободи та обов'язки, що складають певну систему і кореспондують між собою [3, с.28]. Не виникає питань стосовно належності стандартних компонентів до цієї структури, якими є обов'язки і права, чого не можна визначити стосовно інших елементів,

у тому числі відносно юридичної відповідальності.

У теорії держави і права предметно досліджує проблему доцільності віднесення відповідальності до правового статусу М.І. Матузов. Учений вважає, що юридична відповідальність є невід'ємним елементом правового статусу особи [12, с.87]. Частиною правового статусу називає відповідальність О.Ф. Скакун [10, с.377]. Протилежну точку зору обґрунтовують М.Г. Хаустова [13, с.30] і Н.М. Оніщенко [14, с.31].

У кримінальному судочинстві юридичну відповідальність в її безпосередньому вигляді небагато учених відносять до кримінального процесуального статусу. Вважає ці поняття незалежними Л.В. Карабут [15, с.144]. Іншу точку зору підтримують В.Т. Маляренко, В.Г. Гончаренко. Розглядаючи процесуальний статус перекладача, учені визначають його компонентами можливу кримінальну відповідальність за завідомо неправильний переклад [16, с.62]. Визначаючи правове положення судді, широке розуміння категорії правового статусу надає Л.М. Москвич. Дослідниця, окрім спектру юридичних можливостей, відносить до правового статусу судді соціально-психологічні якості людини [17, с.21]. Незважаючи на таке майже одностайне ставлення до місця юридичної відповідальності в процесуальному статусі, науці кримінального процесу відомі і протилежні за напрямком думки. О.В. Белькова наполягає на неможливості включення до правового статусу категорії „відповідальність”. Учена обґрунтовує це тим, що, будучи пов'язаним із поняттям деліктоздатності, відповідальність за своїм характером виступає наслідком реалізації правового статусу і тому виходить за його межі [18, с.14]. Визнаючи наявність логічної послідовності в аргументах О.В. Белькової, зазначимо, що не у всіх випадках сутність відповідальності буде полягати в обов'язку особи прийняти ці явища. Це може бути й обмеження участі під час доказування або при проведенні процесуальних дій. Окрім того, не слід забувати про позитивну відповідальність, якою є, наприклад, заохочення. Відповідальність може тягти обмеження права,

покладання додаткових обов'язків. Тому, визнаючи думку О.В. Белькової слушною, звернемо увагу на зниження універсальності і системності процесуального статусу, якщо з нього цілком вилючити процесуальну відповідальність.

Встановлення процесуального статусу, визначення напряму діяльності учасників та розробка механізму їхньої правової взаємодії не завершує побудову концептуальної моделі, яка має відобразитися на законодавчому рівні. Завершеним, безумовно, є механізм правового регулювання, що містить не тільки елементи, які визначають дії учасників, а й гарантії належного функціонування цього механізму. Наведені вимоги визначаються гарантіями правильної діяльності учасників провадження, їх ефективністю і раціональністю.

Професор С.В. Слінько в докторській дисертації, яка присвячена питанням реформування досудового кримінального провадження, обґрунтовує думку про те, що кримінальна процесуальна діяльність має включати в себе структуру провадження, суб'єктів процесу, які закріплені правовим статусом та процесуальними гарантіями [4, с.19]. Важливість обов'язкового поєднання процесуального статусу і гарантій бачить О.В. Міщенко. Учена, обґрунтовуючи актуальність дослідження, вказує, що правовий статус особистості, не забезпечений певними правовими гарантіями (у формі закріплених в нормах права засобів) реалізації, буде носити декларований, формальний характер [19, с.117].

Отже, на підставі викладеного, з урахуванням розуміння правового статусу як ієрархічної системи, можна зробити висновки про те, що юридична відповідальність, як обов'язок, належить до індивідуального процесуального статусу. Це обумовлюється її залежністю від конкретної поведінки певного учасника кримінального провадження і є обов'язком, який має виконати цей учасник у разі скоєння порушення – прийняти юридичну відповідальність або правом прийняти заохочення за позитивний вчинок. Виходячи з цього, юридичну відповідальність у позитивній формі слід визначати гарантією, як передбачений

наслідок за вчинення кримінального процесуального правопорушення. І навпаки, настання юридичної відповідальності в ретроспективній формі або позитивній буде означати виникнення в процесуальному статусі особи обов'язку її сприйняти за допущені кримінальні процесуальні правопорушення щодо негативного виду і права прийняти заохочення стосовно другого позитивного різновиду за скоєння суспільнокорисного вчинку. У подальших дослідженнях зміст цього підходу до визначення місця юридичної відповідальності в кримінальному процесуальному статусі має бути досліджений відносно конкретних учасників кримінального провадження.

Література

1. Абесалашвили М.З. Подозреваемый как участник уголовного процесса: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Абесалашвили Маринэ Зауровна. – Майкоп, 2005. – 183 с.
2. Волколуп О. В. Гарантии прав участников уголовного судопроизводства Российской Федерации / О. В. Волколуп, Ю. Б. Чупилкин. – [Учеб. пособие. 2-е изд., испр. и дополн.]. – Краснодар : Кубанский государственный университет, 2005. – 160 с.
3. Калачова О.М. Визначення слідчим процесуального статусу осіб, що беруть участь у досудовому провадженні: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Калачова Ольга Миколаївна. – Луганськ, 2008. – 201 с.
4. Слінько С.В. Теорія і практика досудового розслідування: генезис та перспективи реформування: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Слінько Сергій Вікторович. – К., 2010. – 425 с.
5. Смирнов П.А. Подозреваемый в уголовном процессе: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Смирнов Павел Алексеевич. – М., 2003. – 219 с.
6. Тертишник В.М. Гарантії прав і свобод людини та забезпечення встановлення істини у кримінальному процесі України: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Тертишник Володимир Митрофанович. – Дніпропетровськ, 2009. – 473 с.
7. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмена: світовий досвід та українська модель: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 / Марцеляк Олег Володимирович. – Х., 2004. – 473 с.
8. Джига М.В. Проблеми законності та доцільності при забезпеченні правового статусу обвинуваченого під час розслідування злочинів: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Джига Микола Васильович. – К., 2002. – 210 с.
9. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: Підручник / М.С.Кельман, О.Г.Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
10. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Скакун О.Ф. ; пер. з рос. Буракоєвський С.О. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
12. Матузов Н.И. Юридические обязанности и ответственность как элементы правового статуса личности / Н.И. Матузов // Конституция СССР и правовое положение личности. – М. : ИГиП АН СССР, 1979. – С. 81-88.
13. Хаустова М.Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні: Монографія / Хаустова М.Г. – Х. : Право, 2008. – 160 с.
14. Оніщенко Н.М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Оніщенко Наталія Миколаївна. – К., 2002. – 422 с.
15. Карabut Л.В. Принцип публічності у кримінальному процесі України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Карabut Людмила Володимирівна. – Луганськ, 2008. – 197 с.
16. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науковопрактичний коментар./ за заг. ред. В.Т.Маляренка, В.Г.Гончаренка. – К.: «ФОРУМ», 2003. – 495 с.
17. Москвич Л.М. Організаційно-правові проблеми статусу суддів: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.10 / Москвич Лідія Миколаївна. – Х., 2003. – 224 с.

АНОТАЦІЯ

Місце юридичної відповідальності в системі процесуального статусу учасників кримінального судочинства. Статтю присвячено визначенню місця юридичної відповідальності в системі процесуального статусу учасників кримінального провадження. Результатом, що відповідає критерію наукової новизни, є теоретичні положення, які дозволять визначити випадки самостійного сприйняття елементу юридичної відповідальності в процесуальному статусі або відношення її до інших елементів правового положення учасників кримінального судочинства. Автором послідовно розглядаються підходи до визначення змісту процесуального статусу учасників, досліджується місце юридичної відповідальності серед його елементів. Наприкінці робиться висновок, про те, що юридичну відповідальність у позитивній формі слід визначати гарантією, як передбачений наслідок за вчинення кримінального процесуального правопорушення. І навпаки, настання юридичної відповідальності в ретроспективній формі або позитивній буде означати виникнення в процесуальному статусі особи обов'язку її сприйняти за допущені кримінальні процесуальні правопорушення щодо негативного виду і права прийняти заохочення стосовно другого позитивного різновиду за скоєння суспільнокорисного вчинку.

18. Белькова О.В. Правовий статус свідка в кримінальному процесі України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Бель-

SUMMARY

Place in the system of legal liability procedural status of participants in criminal proceedings. Article is devoted to the place of legal liability for the procedural status of participants in criminal proceedings. Result meets the criteria of scientific novelty, are theoretical propositions that will identify cases of self perception element of legal liability in the procedural status, or its relation to other elements of the legal status of parties to criminal proceedings. Consistently author discusses approaches to the definition of the content of the procedural status of the participants, explores the place of legal liability of its members. In the end it is concluded that the legal responsibility in a positive form should determine guarantee as stipulated consequence of a criminal offense procedure. Conversely, the onset of legal liability in the form of a retrospective or positive would mean the emergence of the procedural status of a person to accept its responsibilities for the committed criminal offense regarding procedural negative form and the right to take in relation to the promotion of the second positive species for a socially useful act.

кова Олена Валеріївна. – Х., 2005. – 223 с.

19. Мищенко Е.В. Уголовно-процессуальные гарантии обеспечения правового статуса личности / Е.В. Мищенко // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2010. – №3(109). – С. 117-122.